

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 9

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1917–1923)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення та радіомовлення України
за програмою "Українська книга"*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
за участю Варвари ШУЛЬГИ

Автори передмови: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК

Автори коментарів: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК,
Мар'ян МУДРИЙ

І Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2009
- © Капраль М., Фелонюк А., Мудрий М.,
коментарі, 2009
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє
оформлення, 2009

РОЗДІЛ I

НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

ВЕЛИКА, МАЛА І БІЛА РУСЬ

І

Ся тричленна формула, котру я поставив в заголовку отсеї статті, загально звісна, і, мабуть, власне, через загальне призвичаєння до неї, її походження не викликало цікавості у дослідників. Принаймні я не можу собі пригадати якихось спеціальніших екскурсій в сім напрямі. Розуміється, всім відомо, що вона веде свій початок з московського титулу “государя Великої, Малої і Білої Русі”. В спеціальних курсах знайдуться вказівки, що сей титул з’явивсь за царя Олексія, в 1655 р.¹, — автори посилаються при тім звичайно на стару працю Лякієра, що й досі зістається по сьому питанні одинокою: “История титула государей России”². Там без ближчого розгляду вказані документи, видані в “Собрании госуд[арственных] грамот и договоров” і “Полном собрании законов”*: офіційальне проголошення сього титулу і потім розпорядження (очевидно, розіслане по урядах) про його уживання в урядових паперах.

Акт проголошення звучить так:

«Государь, царь и в. кн. Алексъй Михайловичъ всея Великія, Малыя и Бѣлыя Россіи самодержецъ указалъ служилымъ всякихъ чиновъ людямъ свой государевъ указъ сказати таковъ:

“Стольники и стряпчие, жильцы і т. д. Великій Государь і т. д. велѣлъ вамъ сказати: По милости всесильнаго... Бога... мы великій государь наше царское величество взяли у польскаго короля предковъ нашихъ государскихъ великихъ князей російскихъ в. кн. Литовскаго стольный городъ Вильну и иные многие города и мѣста поимали и заступили, также и Бѣлую Русь. Да по нашему* указу войска Запорожскаго гетманъ Богданъ Хмельницкій со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ Польскаго ж короля города и мѣста въ Волини и по Подолію поималъ. И за милостию Божією мы* учинились предковъ нашихъ великихъ государей російскихъ на в. кн. Литовскомъ и надъ Бѣлою Россією и на Волини и Подолію великимъ государемъ. И указали мы* въ своемъ государскомъ именованьи и титулѣ писати себя: Великимъ Государемъ, Наше Царское Величество, Великимъ Княземъ Литовскимъ и Бѣлыя Россіи и Волинскимъ и Подольскимъ. И Вамъ бы то вѣдать и впредь намъ* служить”» і т.д.³

¹ Напр.: *Градовский*, Начало русского государственного права, I (1875), ст. 159—160; *Романович-Славотинский*, Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, I (1886), с. 145.

² Журнал Министерства нар[одного] просвещения, 1847, кн. 4, ст. 129—130.

³ Звїздкою надалі означено місця, де пропускаю ріжні етикетальні слова, які нічого не дають до зрозуміння тексту. Собрание Г[осударственных] гр[амот] и дог[оворов], III, с. 537 (пояснено, що друкується з копії); Полное собрание законов, № 164. Тексти мають деякі незначні відміни.

В “Собрании гос[ударственных] гр[амот] и дог[оворов]” сей акт не має дати. В “Полном собрании законов” він виданий з датою 3 вересня 1655 р. Але ся дата викликає деякі сумніви. Пок[ійний] Карпов, видаючи акти походної канцелярії Олексія Михайловича 1655 р. в XIV томі актів “Южной и Западной России”, одмітив як найбільш ранній документ з таким титулом резолюцію на чолобитню могилівського війта П.Лукиянова (sic), котру положено було “въ нашемъ государскомъ походѣ, на стану, въ нашемъ, царскаго величества, городѣ Вилнѣ лѣта 7164 сентября въ 7 день” (с. 819).

Акти з попередніх днів не мають сього титулу і се робить сумнівним, щоб проголошення сього титулу могло статись в Москві 3 вересня. Чи не пізніше трохи се було, — напр., 13 вересня?

З дня 19 вересня видано було з приказу згаданий наказ провінціальним урядам про уживання нового титулу в їх писаннях:

“Указали мы, великій государь, въ нашихъ грамотахъ и въ отпискѣхъ наше государское именованіе писать: всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцемъ. А сына нашего государева* Алексѣя Алексѣевича писать всея же Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи. И какъ къ тебѣ ся наша грамота придетъ, и ты бѣ на Бѣлой и въ Бѣльскомъ уѣздѣ¹ нашего царскаго величества и сына нашего* титулу въ отпискѣхъ къ намъ и къ сыну нашему* всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи писалъ, и въ челобитныхъ и во всякихъ нашихъ дѣлахъ велѣлъ писать противъ сего нашего указа”².

Констатуючи, що від сього часу в московськiм урядуванні заводиться сей титул на місце давнього “всея Руси”, дослідники, як напр. і сам Лякієр, не завсiди звертають увагу на те, що новий сей тричленний титул не заступив безпосередньо стару титулатуру. В дійсності перед титулом “Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи” півтора року вживався той титул, що заступив собою титулатуру “всея Руси”: “всея Великія и Малыя Россіи самодержецъ”.

Правда, старий титул “всея Руси” держався разом з ним в уживанні, але новий “Великія и Малыя Россіи” уживався також, особливо в зносинах з Україною, з котрих він і вийшов. І, напр., в згаданий збірці актів походної канцелярії царя Олексія, власне, він заступається потім тричленним титулом “всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи”. “Вся Русь” з початку була розвинена в титул двочленний і потім тільки до нього був уведений третій член, “Біла Русь”.

¹ Наказ адресований воеводі бiльському. Такі накази, очевидно, були послані всім урядам.

² Полное собр[ание] законов, № 167.

II

Титул “всеї Великої і Малої Росії”, так би сказати, піднесено московському цареві від України. Вживаю сих виразів “так би сказати” тому, що не знаю відомостей про який-небудь церемоніальний акт піднесення його, — хоч се ще не значить, розуміється, що якогось такого акту й не було в дійсності. Але безсумнівним в усякім разі зістається факт, що сей двочленний титул вийшов з українських правлячих кругів і цар Олексій прийняв його з українських рук. Се можемо вказати доволі докладно.

В просторім справозданні московського посольства на Україну, для приймлення її під царську руку, ми стрічаємося з сею формулою в привітанні московських послів на в'їзді до Переяслава, призначеного для сього акту. Воно було виголошене переяславським протопопом дня 31 грудня. В справозданні його промова передана в сих словах:

“Радостію исполняемся, благороднии царстии мужіе, всегда зримъ благополучное благородія вашего отъ царскаго пресвѣтлого величества пришествіе, о немъ же слухомъ уха услышавше, мы, меншіе и нижайшіе богомолцы ваю, изыдохомъ, чающе, яко нынѣ Господь Богъ пришествіемъ вашимъ усердное желаніе исполнилъ православія нашего, еже совокупитися во едино Малой и Великой Росіи подъ единого великодержавного благочестиваго царя восточнаго крѣпкою рукою. Еже мы отверстыми сердца восприемше, желаемъ усердно, да не точію сію Господь Богъ нашъ соединить Малую Росію, но и всего міра царства да покорить подъ его царского пресвѣтлого величества непроборимую руку. Желаяще же радостно благородіямъ вашимъ, благопривѣтствуемъ и духовно цѣлуемъ; цѣлующе васъ, царстии мужіе, съ радостію вамъ глаголемъ: Радуйтесь, сынове Сіона, радуйтесь, горы высокія, радуйтесь, ребра сѣверова! Радующе же ся внїйдите въ богоспасаемый градъ сей, совѣтуйте мирная, благая и полезная всему христіанству, — яко да вашимъ благоустроеніемъ подъ его царского пресвѣтлого величества тихо осѣняющима крылами почіетъ и наше Малья Росіи православіе”¹.

Скільки було особистої інвенції в сім самого отця протопопа, се, розуміється, ми не можемо сказати. Але, що власне тут, в Переяславі, при укладанні угоди з Москвою, ся формула сполучення була прийнята правлячими українськими кругами, в тім нема сумніву.

Правда, найближчий своєю датою документ з сею формулою викликає деякі сумніви власне в своїй даті. Се грамота гетьмана цареві, де він сповіщає його про довершення угоди з московськими послами. Вона датована “з Переяслава дня 8 генваря” і має повний титул. В московській копії він читається так: “Божією милостію великому государю, царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всея Великія и Малья Русіи самодержцѹ”.

¹ Акты ЮЗР, X, с. 206.

Пок[ійний] Карпов справедливо завважив, що ся грамота не була, мабуть, передана московським послам раніше, як 13 січня, бо про се нема звістки в справозданні послів і не могла вона бути привезена до Москви гінцем Матвеєвим 17 січня, як се значиться в приказній московській поміті на сій копії¹. Може бути, що й дата поставлена заднім числом і грамота була писана кількома днями пізніше. Але в змісті її і в тім, що вона була зложена в Переяславі дуже скоро після угоди, за кілька день, нема нічого непевного.

Значить, ми можемо прийняти се за факт, що гетьманське правительство приложило цареві сей новий двочленний титул зараз по угоді. Тим більше, що доволі скоро по тім, як сей гетьманський лист, чи взагалі реляції про сей новий царський титул могли прийти до Москви, — московське правительство починає його вже й уживати в своїх зносинах з Україною. Так, висилаючи на Україну в місяці лютім свого гінця до гетьмана й митрополита з повідомленням про народини у царя сина, воно титулує царя в грамоті до гетьмана новим титулом: “всея Великія и Малыя Русіи самодержца”, і в мовах до гетьмана і митрополита велить гонцеві титулувати царя “самодержцем всея Великія и Малыя Росіи” — хоч поза тим, в самій сій інструкції, цар називається старим титулом “царя и в. князя всея Русіи”².

Гетьманське правительство тримається потім і далі в зносинах своїх з Москвою сеї титулятури. В грамотах, виготовлених до московського правительства, що мало повезти українське посольство, гетьман також титулує царя новим титулом. Грамоти мають дату “з Чигирина 17 дня февраля”, але ведуть свій початок правдоподібно ще від переяславських нарад. Се само по собі правдоподібно, бо рішено се посольство було тоді й на се ж вказує та обставина, що в посольство включено депутацію переяславської міської громади. І знов небезінтересно, що коли се українське посольство прибуло до Москви — в царськім указі з 11 березня, що уставляв церемоніял його в'їзду до Москви на другий день, цар Олексій титулується “царем і в. князем всеа Русіи”, а в церемоніялі авдієнції сьому посольству, визначеної на день 13 березня, він прописаний своїм, так би сказати, українським титулом: “Государь, царь и вел. князь Алексѣй Михайловичъ всеа Великія и Малыя Росіи самодержецъ, указаль быти у себя государя на дворѣ запорожскаго гетмана Богдана Хмельницкого посланникомъ, Самойлу Богданову да Павлу Тетерѣ съ товарищи” — і далі слідує програма авдієнції³.

III

Я підчеркую сю подробицю, що новий двочленний титул вийшов з кругів гетьманських і військових, хоч підданий їм був, мабуть, людьми духов-

¹ Там же, с. 261.

² Акты ЮЗР, X, с. 307–311.

³ Акты ЮЗР, III, с. 429.

ними, чи духовного виховання, котрих було в військових кругах безчисленно. Бо, якби не факти, то можна було б а ргіогі здогадуватися, що він пішов з кругів ієрархічних, тому що знаходження сього титулу, без сумніву, ієрархічне.

З'явився він, як відомо, з поділом старої Київської митрополії в XIV в. Коли в перших роках XIV в. відокремлено від неї Галицьку митрополію, вона тоді ж одержала назву "Малої Руси", чи в грецькій формі "Малої Росії", ή Μικρᾶ Ῥωσία. Тим відрізнявано її від митрополії "всеї Росії", зв'язаної традиційно з Києвом, хоч фактичний осідок митрополита перенісся до земель Ростово-Суздальських, до Володимира і Москви¹. Тоді ж термін "Малої Руси" став переноситись і на області, що входили в склад сеї вилученої митрополії, як означення територіальне, політичне. Так уже в 1330-х рр. Галицько-Волинська держава зветься Малою Руссю, і кн. Юрій Болеслав в грамоті 1335 р. називає себе "dux totius Russie Mynoris"* , а в звісній петиції до царгородського патріарха 1371 р. галицькі бояри, виступаючи в справі відновлення Галицької митрополії в імені короля Казимира, називають його "королем Ляхії і Малої Росії"; κρᾶλην τῆς τῆς τῆς Λαχίας καί τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας².

Одначе поняття сеї "Малої Росії" зовсім не визначалось виразністю, тому що за весь час існування сеї митрополії Малої Росії зіставалось непевним. То її фактично касовано, то наново відновлювано, в розмірах дуже відмінних, в залежності від політичних комбінацій. В додатку ще поруч неї вела таке ж непевне існування "митрополія Литовська", яка теж, в залежності від політичних відносин, то протягала свої претензії на Київ, Турово-Пинські землі і навіть Волинь, то вступалась і полишала своє місце саме митрополії Малої Росії. Через се в поняття "Малої Росії" то включався Київ і Турово-Пинські землі, то воно обмежалось фактично на землях Галицько-Волинської держави.

Таким чином на протязі XIV в. термін "Малої Росії" не встиг відповідно стверднути і викристалізуватись, а в XV віці й зовсім зник з видовні, тому що ієрархічний зв'язок між обома митрополіями ("Малої" і "всеї Руси") розірвався спочатку через розрив ієрархічного зв'язку з Царгородським патріархатом з боку західної митрополії, а потім так само і східної. Митрополити східні і західні, ігноруючи один одного, однаково титулували себе митрополитами "київськими і всеї Руси"³, і з тим, виявляючи свою ієрархічну основу, виходить з уживання взагалі й термін "Малої Росії".

¹ Про сей розділ митрополії і вагання в нім докладніше в мойй "Історії України-Руси", т. III, с. 268—274 і V, с. 385—398.

² Рус[ская] ист[орическая] библ[иотека], VI, с. 125.

³ Про західну митрополію матеріал в V т. "Історії України-Руси", с. 400 і д.

Впливає він наново, коли київським митрополитам прийшлося зав'язати зносини з московським правительством, головню задля грошевих і всяких інших підмог з московського скарбу. З огляду, що московські митрополити, а потім патріархи писались титулом “всеї Руси”, київським митрополитам незручно було писатись в листах до московського правительства тим титулом, який вони уживали у себе дома — “митрополита київського, галицького і всеї Руси”. Уживаючи далі в усіх інших випадках сього титулу, титуловані так своїм правительством, вони в листах до московського правительства починають себе наново титулувати митрополитами “Малої Росії”. Так, напр., Петро Могила, титулюючи себе (і так титулований завсіди у себе) митрополитом київським, галицьким і всеї Руси¹, в своїх грамотах до московського царя пише себе “митрополитом київським, галицьким і всея Малої Росії”². Паралельно сьому з'являється в уживанні і термін “Великої Росії” і навіть “Великоросії” для православних московського патріархату. Київські книжники 1620-х рр., напр., уживають сього терміну, коли приходиться відрізняти свою, зближену до народної, мову і протиставляти її старій слов'янській мові, уживаній в московських виданнях³.

Титулом “Малої Росії” титулував митрополита і боярин Бутурлін, приїхавши до Києва після Переяславської умови, 16 січня 1654 р.:

“Божією милостію великій государь, царь и в. князь Алексѣй Михайловичъ всеа Русіи самодержецъ* вась, преосвященнаго Селивестра, митрополита кievского, галицкогo и всеа Малыя Россія, и епископа черниговскаго и архимандрита печерскаго и весь освященный соборъ... велѣль спросить о вашемъ о спасенномъ пребываніи”...⁴ Але митрополит Сильвестр Косів титулує царя в своїх промовах старим офіційним титулом, “самодержця всея Руси”, і тим чином засвідчує свою непричетність до проголошення його “государем всея Великія і Малыя Руси”, що сталось перед тим в Переяславі.

Се й зрозуміло вповні. Митрополит Сильвестр не брав ніякої участі в переговорах з Москвою про перехід України під царську руку і всяко відгребався від якої-небудь причетності до сеї справи. В його очах вона, очевидно, була небажаною й небезпечною політичною авантюрою. Будучи ієрархом могилянського типу, він і по складу своїх понять, і з огляду на свою позицію не міг квапитись на се. Подібно, як і Могила, він високо цинив правительствену санкцію, одержану Православною церквою від короля Во-

¹ Див., напр., в збірці: Голубев, “П. Могила”, т. I, дод[атки], [с.] 85 і дальші.

² Напр., Акты ЮЗР, III, с. 29, 65, 71, 79 й ін.

³ Передмова до Тріодіона 1627 р.: “Сечу да не прерѣкутъ Великоросси, Болгары и Сръби и прочіи подобніи намъ въ православіи”.

⁴ Акты ЮЗР, X, с. 254.

лодислава*, і, пильнуючи високо тримати канонічний престиж своєї ієрархічної власті, з другого боку, вважав потрібним держатись кріпкою лояльності супроти Польської Корони і не брати ніякої участі в яких-небудь двозначних і явно ворожих виступах супроти неї. І він, і взагалі ієрархічні верхи київські, весь час стояли осторонь від козацького повстання, нічим не підчеркуючи своєї солідарності з ним. І коли тепер козацька політика вступала в нову фазу — повного розриву з Польською Короною і з'єднання з Московським царством, се, кажу, була в його очах тільки прикра авантюра, яка ставила митрополію і його самого в дуже трудне становище. Справді, можна вірити оповіданням свідків-киян, що митрополит і духовенство, стрічаючи московських послів у Києві, “за слізми світу не бачили, а митрополит від жалю аж обумерав”¹.

Чим би не скінчилась справа прилучення козацької України до Московщини, воно грозило розірвати митрополію і ставило перед київськими митрополитськими кругами прикру дилему: або зістатись при Москві й стратити зв'язок з західноукраїнськими і білоруськими землями, які зіставались в володінні Речі Посполитої, або покинути Київ і зріктись східних українських епархій, які зіставались під гетьманським рейментом. Коли московські послы, приїхавши до Києва, поручили митрополитові прислати до присяги цареві своїх людей, він, і так само печерський архімандрит, рішучо сього відмовили, толкуючись тим, що се могло викликати репресії польсько-литовського правительства против православних тамошніх епархій. Коли московські воєводи хотіли зайняти церковні ґрунти під Київську кріпость і відзивались до лояльності митрополита, він рішучо відмежувався від усяких зв'язків з московською зверхністю. Він заявив, що під царську руку не просився, посольств від духовенства про се не посилав, “живе з духовенством сам собою, під нічиєю властю”, був підданим королівським, а в будучині під чиєю властю Бог йому звелить, під тою й буде, і зовсім не вірить тривкості московської зверхності (“почекайте, та й ждїть собі скорого кінця!”)².

При таких настроях і такій тактиці, розуміється, митрополит і взагалі ієрархічні верхи не могли бути ініціаторами плану наділити московського царя титулом “государя Малої Росії”, себто українських і білоруських земель, які входили в склад Київської митрополії того часу. Ся гадка з духовних чи освідомлених з ієрархічними традиціями кругів могла в тім часі вийти тільки незалежно від ієрархічних українських верхів.

¹ Лист протопопа чорнобильського з 22 січня 1654, що переказує сі оповідання — “Чтения” московські, 1861, III.

² Акты ЮЗР, X, с. 257–258, 389–390.

IV

Що проголошуючи царя государем “Малої Руси” українські політики признавали йому право зверхності не тільки на ту “Малу Русь” козацьку, за якою потім ся назва прийнялась пізніше, а щось більше, — на всі землі Київської митрополії, се само собою можна б було думати, знаючи історію сього титулу. Але можна знайти й більш конкретні вказівки про те.

От, напр., перед нами промова звісного ніжинського протопопа Максима Филімоновича*, проголошена перед царем в вересні 1654 р. Титулюючи його “всея Великої і Малої Росії самодержцем”, висловлює він утіху з того приводу, що Бог дав йому гадку, аби він “расточенныхъ сыновъ русскихъ злохитріємъ лятцкимъ воєдино собралъ, раздѣленныхъ составовъ воєдино тѣло русского великого княженія совокупил... дабы преславное имя русское въ Малоросіи уничиженно и гноищемъ насильствованія лятцкого погребенное воскресилъ и въ первое достояніе привелъ”. Накликає його не пожалувати праці “ради освобожденія толикого правовѣрного народу христіанского и земли свойственной Русской” з теперішнього її упадку. Описавши мізерний стан Києва й Чернігова, додає: “что реку о Львовской земли, Подолской, Покутцкой, Подгородской (читай Подгорской), Полѣской, Бѣлоруской и о ихъ широкихъ княжествахъ, славныхъ городахъ, в них же при державѣ в. князей русскихъ не токмо многое множество людей русскихъ, но и благочестіе яко кринь процвѣташе”, і т.д. “На кого тогда вся Малая Русь толикими бѣдами отъ супостатовъ иновѣрныхъ обложена, ради освобожденія все упованіе свое по Господѣ Бозѣ возлагаєть, аще не на ваше царское величество яко дѣдича, отчича и наслѣдника своего? Вѣмы бо, вѣмы, яко многими неисчетными царствы, государствы, княжествы и землями отъ щедря руки Господни пресвѣтлый престоль вашего царского величества почтенъ есть. Но Малую Русь, истинную землю Рускую, восточное дѣдичество вашего царского величества, яко изгибшую драхму подобаєть вашему царскому величеству изыскати, яко заблудшее овча отъ зубовъ жестокихъ звѣрей вырвати” і т.д.¹

Тут ясно бачимо, що під назвою “Малоросії”, котру цар мав визволити з лядського панування і взяти під свою руку, українські книжники, що нагородили царя сим титулом, розуміли не тільки козацьку Україну, вже визволену, а всі українські й білоруські землі. Ясно, що в се поняття входить і Західна Україна — Поділля, Галичина, земля Львівська, Покуття, Підгір'я (Переміщина в тім), і українсько-білоруське Полісся, а може, й Підляшся (себто треба читати: Подлѣской), і нарешті “Білоруська земля”, себто взагалі білоруські й українські землі В[еликого] кн[язівства] Литовського.

¹ Акты ЮЗР, XIV, с. 175—178. Промова ся, очевидно, була подана цареві в авторським автентичним тексті, з його підписом.

Се й зрозуміло. Великий визвольний український рух 1640–1650-х рр. ставив своїм завданням визволити від лядського панування не тільки землі українські, а й білоруські, себто всі православні краї Польсько-Литовської держави, зв'язані одністю своїх релігійних, культурних і соціальних інтересів, ієрархічного зв'язку і спільністю домагань українсько-білоруського демосу. Від перших початків повстання в 1648 р. воно захоплює сусідні білоруські території й ватажки його прикладають всі старання до того, щоб підтримати тутешній рух та зв'язати його з козацьким, і довго ще потім і пізніше білоруські землі зістаються в сфері українських інтересів: ще Дорошенко вимовляє Україні землі “до Немана”¹. Віддаючи Україну під царську руку і сподіваючись з царською поміччю довести до краю свою боротьбу з Польщею, гетьман і провідні українські круги могли собі думати, що аж тепер можна буде зібрати всі землі, “де жили руські люде благочестиві і церкви були” безпосередньо під гетьманським рейментом, посередньо під рукою царя як верховного протектора України. Наділяючи його титулом “государя Малої Росії”, вони, мабуть, так і мислили, що за поміччю Москви можна буде об'єднати землі Київської митрополії, прилучити їх до козацької України, і таким чином цар буде їх зверхником, государем Великої й Малої Руси.

Одначе зараз же найближчі місяці принесли прикрі розчарування в тих планах, які українські політики покладали на Москву. Цар не хотів вдоволитись тою ролею, яку йому призначили українці, — протектора і сюзерена вільної України, який би підпомагав їй своїм військом, користувався її поміччю в своїх потребах, щонайвище — побирав з неї титулом свого сюзеренства якусь річну данину і не мішавсь у внутрішні українські справи. Ні, цар хотів правити на Україні, а ті землі, які спільними силами здобували українські й московські війська, він хотів забирати під свою владу, а не лишати під гетьманським рейментом. Се виявилось дуже скоро, вже в літній кампанії 1654 р. на Білорусі, де козацьке військо під проводом Івана Золотаренка вело діло до того, щоб прилучити здобуті території до Гетьманщини і показати людність*, а московське правительство сього не хотіло й між московськими воєводами і козацькою старшиною почалась явна конкуренція, яка часами доводила й до явних колізій². Те ж саме на другий рік показалося і в спільних козацько-московських операціях, під проводом самого гетьмана і боярина Бутурліна в Західній Україні, і гетьман кінцем обірвав тут операції та залишив війну для того, щоб не пустити в тутешні городи московських залог*, як того хотіли москалі, а лишити їх свобідними від Москви. Так поясняв гетьман шведському королеві³.

¹ Акты ЮЗР, IX, с. 167.

² Про се студії О. Терлецького: Козаки на Білій Русі в 1654–1655 рр., “Записки” львівські, т. XIV, і Герасимчука: Виговщина і Гадяцький трактат, там же, т. LXXVII і д.

³ Архив ЮЗР, III, т. VI, с. 87–88.

І от у сих обставинах наступає нова зміна царського титулу, вже, очевидно, зовсім не з української ініціативи.

V

З попереднього, думаю, стало досить ясно, що об'єктивних причин для переміни двочленної формули “Велика і Мала Русь” на тричленну — “Велика, Мала і Біла Русь”, властиво, не було. Коли з погляду теперішньої термінології може здаватись природним і логічним, що з об'єднанням України з Московщиною з'явився двочленний титул “Великої і Малої Руси”, а з окупацією білоруських земель треба було влучити до титулу і Білу Русь, то в дійсності так не було. “Мала Русь” і “Біла Русь” тоді ще зовсім не значили того, що стали значити пізніше. Термін “Мала Росія” покривав собою всі українські і білоруські землі, котрі Москва з Україною могли здобути. Коли ж прийшла гадка розбити чи обтягти се поняття Малої Руси, увівши до титулу нове поняття “Білої Руси”, то на се мусли бути особні причини, і здається, що вони вже виступають з попереднього ясно.

Цар проголошує себе в перших днях вересня 1655 р. государем литовським, Білої Руси, волинським і подільським*. Се було за місяць після того, як здобуто Вильну і цар в'їхав туди, значить, робилось не в чаду успіху, і, мабуть, не для того тільки, щоб прикрасити царський титул кількома гучними йменнями. І коли місяць пізніше гетьман, власне, пише шведському королеві про московські аспірації на західноукраїнські міста, що змусили його облишити спільні операції з московським військом, то се дає нам зрозуміти, чому московське правительство вважало потрібним підчеркнути, що цар став государем білоруським, волинським і подільським. Не через піддання гетьмана, не з українських рук прийняв сі землі, титулом “Малої Росії”, а здобув їх сам, силою зброї, московської й української. Так, я думаю, треба розуміти сей факт, який мав наслідком ту привычну всім нам тричленну формулу.

В[елике] кн[язівство] Литовське, Волинь і Поділля в тіснішій царській титулі не зістались, але Біла Русь увійшла до тої тричленної формули “трьох руських народностей”. Ввійшла, одначе, зовсім не як свідоцтво етнографічної свідомості, що хотіла зазначити окремішність сеї третьої руської народності, а для того, щоб підчеркнути політичну особність білоруських земель В[еликого] кн[язівства] Литовського від Гетьманщини. Московське правительство, ставши на сій позиції, добилося виводу козацьких військ з окупованої території, скасування Чауського козацького полку — хотіло так само відібрати й Стародубщину, на тій підставі, що се була теж територія В[еликого] кн[язівства] Литовського, тільки гетьманське правительство її не дало таки. І скінчилось на тім, що під Малою Росією стала розумітись українська Гетьманщина, а під Білою Росією — білоруські землі горішнього Подніпров'я.

Так згодом викристалізувався й сей, такий же, або й ще більше неясний, ніж назва Малої Росії, термін Білої Руси.

VI

Я не можу тут ширше застановлятися над його історією. Нагадаю тільки, що в XV—XVI в. назвою Білої Руси на Заході означались північні землі в дуже різних розуміннях — то прикладали сю назву до земель великоруських, то білоруських в нашім розумінні*. Великий князь Іван III, фундатор нової московської держави, котрий ще не володів ані кусником Білої Руси в нашім розумінні, називавсь володарем Білої Руси. Офіційна хроніка папської курії, записуючи його посольство і грамоту до папи, принесену 1472 р., так перекладає її вступну фразу: Великому Сікстові, папі римському, наставникові, Іоанн князь Білої Руси чолом б'є¹. Коли навіть прийняти, що не сам в[еликий] кн[язь] назвав себе князем Білої Руси, а так його, примінюючись до сучасної географічної термінології, назвали перекладачі, все-таки зістається фактом, що тут під Білою Руссю розуміється Велика Русь теперішньої термінології². Письменники XVI в. називають Білою Руссю то землі нововідібрані Москвою від В[еликого] кн[язівства] Литовського, себто Смоленщину, то саму Московщину. В наведеній промові Филимоновича під Білою Руссю розуміється щось близьке до того, що ми вкладаємо тепер в се поняття. Але в Москві, якраз навпаки, “Білою Руссю” тоді залюбки називали Україну. Біла Русь значила у московських книжників руські землі Польсько-Литовської держави, українські і білоруські, “білорусці” — цивільну, так би сказати, людність, в протиставленні до козаків, котрих звали черкасами, “білоруське письмо” — мову і письмо українське (і білоруське також) і т. ін.³

І от, коли московське правительство захотіло означити якоюсь окремішною назвою землі горішнього Подніпров'я, воно взяло назву “Білої Руси”

¹ *Annales Ecclesiastici ubi desinit card. Baronius auctore Oderico Raynaldo*, X, с. 538 — автор цитує грамоту, писану *lingua ruthenica*, посилаючись на рукопис ватиканського архіву: *Magno Sixto Pontifici Romano institutori Ioannes dux Albae Russiae percussa manu fronte reverentiam exhibet*.

² Сю назву “Білої Руси” пробували пояснити в зв'язку з назвою “Білого царя”, — як у турецьких і монгольських народів і в самім великоруським народі називавсь московський цар в значінні свобідного, самостійного, в зв'язку з таким уживанням слова “білий” в протиставленні до “чорного” (“обілити” — увільнити від податків, “біломістці” — свобідні від податків і т. ін.).

³ Напр., білоруським письмом зветься в московському приказі грамоти Хмельницького і Виговського — *Акты ЮЗР*, III, с. 599—600; IV, с. 6; VII, с. 303 і т. ін. “Бѣлорусцы изъ Кіева, Бѣлой Церкви и ин. городовъ къ Черкасамъ пристають” — Там же, III, с. 229, пор. 267; VIII, с. 277 278 й ін.

в тім розумінні, яке вкладалось в се поняття в книжних кругах українсько-білоруських, і сей ужиток остаточно і вплинув на викристалізування і вишліфування всіх трьох термінів: Великої, Малої й Білої Руси.

Кінець кінцем вони набрали характеру етнографічного, національного, але початок їх був зовсім не етнографічний, і значіння свого вони набрали під впливом чисто політичним. Се й хотів я вияснити в сій своїй статті.

Тема, тут поставлена, мала розглядатись в IX т. моєї “Історії України-Руси”*. Коли робота моя над нею перервалась, я, сидячи в Казані* і не маючи змоги займатись роботою над самою “Історією”, задумав обробити сю тему в осібній статті і взявсь до неї літом 1915 р. Стаття зісталась початою і недокінченою, коли мене переведено до Москви, де я міг зайнятись більш важною для мене роботою — докінченням VIII тому. Дописую її тепер і випускаю, не маючи змоги зайнятись ближче деякими порушеними тут питаннями. Може, висловлені в сій статейці гадки спонукають когонебудь зайнятись ближче згаданими тут справами. Напр., цікаво було б прослідити уживання і значіння термінів Великої, Малої і Білої Руси в українських і московських кругах до 1654—1655 рр. і зібрати більш матеріалу про обставини, в яких наступило їх проголошення. Я не можу сим зайнятись, але вияснення їх має свою вагу для зрозуміння і сучасних відносин і пізнішої національної ідеології.

17.XI.1917

репресіям, конфіскаціям тощо (Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації. Серпень 1914—червень 1915. — Львів, 1915).

...члени редакції випустили зібрані матеріали в виді 3 і 4 книжки 1914 року, тимчасом як головний редактор сидів у в'язниці — при головному редакторі Михайлові Грушевському відповідальним редактором третьої та четвертої книжок був О.Шрамченко. У попередніх книгах відповідальним редактором "України" виступає К.Михальчук за участю Ф.Корша, О.Левицького та О.Шахматова (Науковий часопис українознавства "Україна" (1907—1932). Показчик змісту / Упор. Р.Майборода, В.Врублевський. — К., 1993. — С. 13).

Наукове Товариство тоді рішило продовжувати видання поза межами досягання кийської цензури, в Москві, під назвою "Українського наукового збірника" — у Москві вийшли два випуски цього видання у 1915 та 1916 рр., в яких публікувалися члени Українського наукового товариства (М.Грушевський, В.Модзалевський, В.Науменко та ін.).

...репресії цензурні з кінцем 1916 р. поновались і загострились ще гірше — на другий день війни 20 липня 1914 р. російський уряд оголосив "Временное положение о военной цензуре", яке потім двічі протягом 1915 р. доповнювалося переліком відомостей, які не можна було оприлюднювати. Военна цензура швидко стала політичною, особливо після листа керівника уряду І.Горемікіна до начальника Генштабу від 14 грудня 1915 р., в якому рекомендувалося военній цензурі оцінювати друковані підцензурні матеріали не тільки з вузько військової, а й загальнополітичної точки зору.

с. 4 За сей, 1917 р., тримісячник вийде в двох подвійних книжках — книги вийшли під загальною редакцією М.Грушевського за участю О.Грушевського, О.Левицького та М.Мочульського (Науковий часопис українознавства "Україна" (1907—1932). — С. 14).

М.К.

Велика, Мала і Біла Русь

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Велика, Мала і Біла Русь // Україна. — Кн. 1—2. — К., 1917. — С. 7—19. Передрук: Український історичний журнал. — К., 1991. — № 2. — С. 77—85 (підготував до друку та упор. В.Ричка).

М.Грушевський почав опрацьовувати цю тему у важких умовах під час Першої світової війни влітку 1915 р., перебуваючи у Казані на засланні. Завершуючи статтю, він зазначав про потребу подальших студій з розширенням хронологічних рамок роботи та залучення нових архівних свідчень, які б пролили світло на вживання царської титулатури в середині XVII ст. М.Грушевський згодом ще раз повернувся до тематики царської титулатури. Під впливом нових публікацій наприкінці 20-х рр. XX ст. (див.: *Щербина В.І.* До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний збірник на пошану академіку М.С.Грушевському з нагоди його 60-річчя. — К., 1928. — Т. 1. — С. 195—204. *Петровський М.Н.* Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — Ніжин, 1929. — Т. 9. — С. 73—76.) автор з'ясував, що московський уряд видав розпорядження про використання двочленного титулу, з вкляченням "Малої Русі", 21 (31) березня 1654 р. А перше царське розпорядження про використання тричленного титулу ("Велика, Мала, Біла Русь") було передане в канцелярію ще в 1653 р., але відразу не було виконане (див.: *Історія України-Руси.* — К., 1997. — Т. IX. — Кн. 2. — С. 1112). На відміну від статті М.Грушевський також виразніше вказав на зовнішньополітичний аспект вживання тричленного царського титулу, коли в 1655 р. "шведський король виявляв заміри заволодіти Польщею і Литвою" (Там само. — С. 1113).

В час національного відродження на початку 90-х рр. ХХ ст. у суспільстві зріс інтерес до цього питання. У 1991 р. київський дослідник В.Ричка передрукував статтю Грушевського з коментарями, додавши до неї свою невелику замітку загального характеру: *Ричка В.М.* Про еволюцію назви "Русь" в етнографічній історії України // Український історичний журнал. — К., 1991. — № 2. — С. 86–88. Над цією проблематикою з різноплавною інтерпретацією працювали багато вчених, див.: *Зайкин В.* Русь, Україна і Великоросія // Дзвони. — Львів, 1931. — № 1; *Doroshenko D.* Die Namen "Rus", "Russland" und "Ukraine" in ihrer historischen und gegenwartigen Bedeutung // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Berlin, 1931. — Bd. 3; *Соловьев А.* Великая, Малая и Белая Русь // Вопросы истории. — М., 1947. — № 7. — С. 24–38; *Soloviev A.* Weiss, Schwartz und Rotreussen // *Soloviev A.* Byzance et la formation de l'etat russe. — London, 1979. — P. 16–20; *Андрусьяк М.* Терміни "руський", "роський", "російський" і "білоруський" в публікаціях XVI–XIX ст. // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891–1961). — Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974; *Брайчевський М.Ю.* Русь-Україна і Русь-Росія // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць на пошану Олени Михайлівни Апанович. — К., 1995. — Ч. 1.

с. 5 ...видані в "Собрании госуд[арственных] грамот и договоров" і "Полном собрании законов"... — йдеться про такі видання: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. — Часть первая. — М., 1813; Часть вторая, служащая дополнением к первой. — М., 1819; Часть третья. — М., 1822; Часть четвертая. — М., 1828; Часть пятая. — М., 1894 (документи про Хмельниччину видані у третій та четвертій частині серії); Полное собрание законов Российской империи / Под рук. М.М.Сперанского. — М., 1830. — 1–45 тт. (от Соборного уложения 1649 до 12 декабря 1825).

с. 9 Так уже в 1330-х рр. Галицько-Волинська держава зветься Малою Руссю, і кн. Юрій Болеслав в грамоті 1335 р. називає себе "dux tocius Russie Mynoris"... — Юрій Болеслав вживав під час свого панування на галицько-волинському троні неусталену титулатуру. У 1327 р. у грамоті він називається "князем Русі, Галичини та Володимирщини" (Dux Terre Russie, Galicie et Ladimirie), у 1334 р. — "уроджений князь та володар Русі" (natus Dux et Dominus Russie), а в 1335 р. — "уроджений князь всієї Малої Русі" (natus Dux tocius Russie Mynoris). Про ці грамоти з їх публікацією детальніше написано в збірнику: Болеслав—Юрій II, князь всей Малої Русі / Сб. материалов и исследований. — СПб, 1907. — С. 4–6. Останню наукову публікацію у перекладі українською мовою з коментарем та фіксацією всіх існуючих списків грамот див.: Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII—першої половини XIV століття / Упор. О.Купчинський. — Львів, 2004. — С. 170–187.

с. 10–11 Подібно, як і Могила, він високо цінив правительствену санкцію, одержану Православною церквою від короля Володислава... — після обрання 8 листопада 1632 р. польським королем Владислав IV підписав "Статті для заспокоєння руського народу", у яких гарантував права для Православної церкви: офіційне відновлення Київської митрополії з 4 єпископіями (Львівською, Луцькою, Перемиською, Мстиславською), вільне відправлення богослужінь, утримування церков, монастирів, друкарень, шкіл, братств та ін. Як наслідок, 12 березня 1633 р. Петро Могила отримав королівську номінацію на Київську митрополію.

с. 12 ...промова звісного ніжинського протопопа Максима Филімоновича... — відомий провідник російської політичної лінії в Україні, почавши з Переяславської ради 1654 р. Відзначився численними доносами до Москви під час гетьманату Івана Виговського. У 1661 р. був викликаний до Москви, пострижений в монахи під іменем Мефодія та висвячений 5 травня 1661 р. на єпископа Мстиславського, Оршанського та Могилівського.

Неканонічність цього кроку була очевидна для сучасників, адже Могилівська єпископія була в юрисдикції київського митрополита, а отже, й Константинопольського патріархату. Та все ж він зміг усунути з посади місцєблюстителя Київської митрополії чернігівського єпископа Лазаря Барановича. У 1668 р. київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський позбавив Филімоновича сану єпископа з огляду на рукоположення в Москві і заслав його в Уманський монастир. Після втечі до Києва у тому ж році його не прийняло київське духовництво, звинувачуючи в церковних непорядках. Київський воевода спровадив його до Москви, де він і помер у Новоспаському монастирі. Про особу Максима (Мефодія) Филімоновича див.: *Карпов Г. Ф.* Мефодий Филімонович, єпископ мстиславский и оршанский, блюститель киевской митрополии: 1661–1668 гг. // Православное обозрение. — М., 1875. — № 1. — С. 58–75; № 2. — С. 207–241; № 4. — С. 605–652; № 6. — С. 231–267; № 11. — С. 475–504; № 12. — С. 629–660; *Морозов О.* Ніжинський протопоп Максим Филімонович. — Ніжин, 2000.

с. 13 ...*вже в літній кампанії 1654 р. на Білорусі, де козацьке військо під проводом Івана Золотаренка вело діло до того, щоб прилучити здобуті території до Гетьманщини і покозачити людинь...* — про ці події М. Грушевський детальніше писав у своїй монументальній праці, див.: *Історія України-Руси.* — К., 1997. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 908–909, 929–933, 962–963.

...*саме на другий рік показалось і в спільних козацько-московських операціях, під проводом самого гетьмана і боярина Бутурліна в Західній Україні, і гетьман кінєць кінєцем обірвав тут операції та залишив війну для того, щоб не пустити в тутешні городи московських залог...* — у жовтні 1655 р., коли козацькі та московські війська облягали Львів, під час переговорів представники Богдана Хмельницького натякали львів'янам не присягати на вірність московському цареві (*Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Переклад з польської мови І. Сварника, науковий коментар М. Капраля. — Львів, 2006. — 2-ге вид., випр. та доповн. — С. 326–328). За М. Грушевським, козак прагнули взяти православне населення в опіку, а з міськими громадами укласти такі стосунки, щоб вони прийняли козацький протекторат, оминаючи московську зверхність. Подібна козацька тактика стосувалася й інших обложених українських міст, див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 1128–1129.

с. 14 *Цар проголошує себе в перших днях вересня 1655 р. государем литовським, Білої Русі, волінським і подільським* — документ опубліковано: *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел.* — Часть третья. — М., 1822. — № 183 (Грамота о внесении в царский титул наименований “Великого князя Литовского, Белья России, Волынского и Подольского”).

с. 15 *в XV–XVI в. назвою Білої Русі на Заході означались північні землі в дуже різних розуміннях — то прикладали сю назву до земель великоруських, то білоруських в нашій розумінні* — досі в літературі через різнопланові та суперечливі джерельні свідчення немає єдності у визначенні походження терміна “Біла Русь” (див.: *Белы А.* Хроніка Белаї Русі. *Chronicon Russlae Albae.* Нарыс гісторыі адной геаграфічнай назвы. — Мінск, 2000; *Łatyszzonek O.* Pierwsze wzmianki o “Białej Rusi” i “Białych Rusinach” // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* — Białystok, 2004. — Nr 21. — S. 5–27). Серед науковців переважає думка про його географічне означення: “Біла Русь” — тобто Західна (за аналогією з Білою Хорватією та Білою Сербією); тоді як “Чорна Русь” — Північна Русь, а Червона — Південна. Назва “Біла Русь” у першій половині XV ст. застосовувалася навіть до території сучасної Галичини, що знаходилася на заході руських земель. Так, у 1427 р. баварський рицар Йоганн Шільтбергер побував у Львові й у своїх спогадах означив його як “головне місто у меншій Білій Русі (in weissen reissen, des kliene)” (*Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998. — С. 74).

с. 16 *Тема, тут поставлена, мала розглядатись в IX т. моєї "Історії України-Руси"* — М.Грушевський зрештою висновки своєї статті в тексті "Історії України-Руси", див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 1111–1113.

Коли робота моя над нею перервалась, я, сидючи в Казані... — М.Грушевський перебував у Казані на засланні з вересня 1915 р. по вересень 1916 р., де він продовжував працювати над історичними текстами, зокрема відредагував коротку всесвітню історію в 3-х томах, та завершив редакцію II частини 8 тому "Історії України-Руси".

М.К.

Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки // Україна. — К., 1917. — Кн. 3–4. — С. 91–108.

Після революційних подій 1905–1906 рр. український культурний та науковий рух у Росії поживавшав, з'явилася легальна можливість поширювати українську літературу, засновувати наукові часописи, навіть були обрані свої представники до Державної Думи. Логічно, що за таких умов серед нових гасел українських діячів з'явилися заклики до "автономії" та "федералізму". Проте невдовзі після наступу реакції вони були зняті з денного порядку. З початком Першої світової війни та думками про нові післявоєнні уклади такі гадки відновилися з новими силами. М.Грушевський, як історик та політик в одній особі, добре зорієнтований в актуальності дослідження україно-російських відносин в історико-правовому контексті, зупинившись на проблемі контраверсійної в оцінках істориків та правників Переяславської угоди 1654 р.

М.Грушевський у ретроспективному ключі про автономістичні тенденції в часи Богдана Хмельницького писав у багатьох публіцистичних та популярних працях (див.: *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX—кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 555). Однак тільки в 1914 р. він конкретніше зупинився на історико-правовому аспекті Переяславської угоди 1654 р., написав рецензію на кілька робіт російської історико-правової школи, в тому числі й на роботу Бориса Нольде (див.: *Грушевський М.* [Рец. на:] Нольде Б.Э., бар. Очерки русского государственного права. — СПб, 1911; Нольде Б., бар. Автономія України з історичного погляду / Пер. і передм. М.Залізняка. — Львів, 1912; *Яценко А.* Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. — Юрьев, 1912 // Україна. — К., 1914. — Кн. 2. — С. 100–104). Очевидно, що саме за ініціативи М.Грушевського Наукове товариство ім. Шевченка у Львові замовило Миколі Залізнику переклад розділу про автономію України з книги Б.Нольде, а під час Першої світової війни у 1915 р. вийшов переклад французькою мовою цього розділу про Україну (див.: *Nolde Boris E.*, bar. L'Ukraine sous le protectorat russe. — Paris, 1915). М.Грушевському імпонували погляди, висловлені Б.Нольде про договірний характер українсько-російських взаємин і подані на тлі конкретно-історичного матеріалу (детальнішу оцінку його поглядів М.Грушевським див.: *Ясь О.* Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX—кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). — С. 556–557; *Федорук Я.* Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX—початку 50-х рр. XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2004. — № 4. — С. 409–410).

Тому навіть у важких умовах під час заслання у Росії М.Грушевський відгукнувся на книгу І.Розенфельда — учня Б.Нольде, яка вийшла в 1915 р. і безпосередньо стосувала-

ЗМІСТ

	с. тексту	с. ком.
<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК.</i> “Коли гармати говорили, муза Кліо не мовчала”: Наукова та науково-популярна спадщина М.Грушевського (1917–1923)	V	
Розділ I. НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ПУБЛІКАЦІЇ	1	418
Від редакції [часопису “Україна”, 1917, кн. 1–2]	3	418
Велика, Мала і Біла Русь	5	419
Сполучення України з Московщиною в новішій літературі. Критичні замітки	17	422
Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти	35	430
З починів українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти	86	435
Розділ II. НЕКРОЛОГИ	199	462
Пам’яті Федора Вовка. † 29 червня 1918 р.	201	462
Розділ III. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ ПРАЦІ	207	476
Занепад українського життя в XV і XVI в.	209	476
Острозька академія	214	476
Як козаки лагодяться в морський похід	224	481
Молоді літа Хмельницького	227	482
Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня	229	482
Початки відродження в Західній Україні	233	483
Галицьке відродження і 1848 р.	236	485
Українські стародруки	239	486
Додаток I: НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА (1912–1916)	243	491
Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці	244	491
Від редакції [часопису “Україна”, 1914, кн. 1]	248	493
Омельковичі	250	495
Дашкович Остафій	251	497
Дорошенко Михайло	252	500
Гуня Дмитро	253	502
Острянин Яцько	254	503
Гадяцька унія	256	503
Дорошенко Петро	259	508
Полуботок Павло	263	514
Козацтво на Україні	266	519
Україна. Історія	274	521

Додаток II: НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ НАРИСИ (1908–1923)	335	527
Вѣра и релігійнѣ обряды наших предкѣв	336	527
Пѣдкарпатска Русь в давнинѣ	338	527
Грецькі колонії на Україні	340	528
Про наш край і народ	343	528
Найдавніша культура українсько-руських племен	346	528
“Ясне сонечко”	352	530
Володимир і Ярослав. Християнство на Україні	354	531
Ярослав Мудрий	357	532
Татарський погром України	358	532
Острог — осередок освіти на Україні	361	533
Київ — осередок культурного життя на Україні в XVII віці	362	534
Морські походи козаків	365	535
Про батька козацького Богдана Хмельницького	367	536
КОМЕНТАРІ	418	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	542	
ПОКАЖЧИК	547	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 9

Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Формат 70x100^{1/16}. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Наклад 5000 прим.
Вид. № 34. Зам. 274-9.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 9: Серія “Історичні студії та розвідки (1917–1923)”. — 2009. —
592 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-628-8 (т. 9).

Дев’ятий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” й охоплює період 1917–1923 рр., а також містить додатки за роки 1908–1916. У томі вміщені історичні статті, огляди, науково-популярні праці вченого.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-628-8 (т. 9)